

СЕКЦІЯ 1 ЕКОНОМІЧНА ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ

УДК 330.837

Загурський О.М.
*кандидат економічних наук, доцент, докторант,
Академія фінансового управління*

Касьян В.В.
*кандидат філософських наук,
доцент кафедри економіки
Київського національного університету культури і мистецтв*

ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЯ МОДЕЛЕЙ ПОВЕДІНКИ ЕКОНОМІЧНИХ АГЕНТІВ

THE INSTITUTIONALIZATION OF BEHAVIOR'S MODEL OF ECONOMIC AGENTS

АНОТАЦІЯ

У статті проведено науково-теоретичне дослідження умов формування моделей економічної поведінки господарюючих суб'єктів економіки і можливостей її переорієнтації в сучасних реаліях. Визначено, що зміна економічної політики в Україні потребує зміни економічної поведінки більшості суб'єктів виробничих відносин: від намагання швидкого збагачення за рахунок безжалісного експлуатування природних та людських ресурсів до сталого економічного розвитку з їх збереженням та відтворенням.

Ключові слова: влада, економічна поведінка, інновації, корупція, прибуток, рента.

АННОТАЦИЯ

В статье проведено научно-теоретическое исследование условий формирования моделей экономического поведения хозяйствующих субъектов экономики и возможностей ее переориентации в современных реалиях. Определено, что изменение экономической политики в Украине нуждается и в изменении экономического поведения большинства субъектов производственных отношений, перехода от желания быстрого обогащения за счет безжалостной эксплуатации природных и человеческих ресурсов к устойчивому экономическому развитию с их сохранением и воспроизведением.

Ключевые слова: власть, экономическое поведение, инновации, коррупция, прибыль, рента.

ANNOTATION

The article held the scientific-theoretical investigation of the conditions of formation models of economic behavior of economic entities and the possibilities of reorientation in the current situation has provided an opportunity to determine that a change in economic policy in Ukraine first of all requires a change of model of economic behavior most of the actors of industrial relations: attempts of getting rich quick at the expense of ruthless exploitation of natural and human resources to sustainable economic development with their preservation and reproduction.

Keywords: government, economic behavior, innovation, corruption, profits, rents.

Постановка проблеми. Головними проблемами економіки України, як і в попередні роки, залишаються низький рівень якості інститутів, за яких український бізнес стає все менш інноваційним, високий рівень корупції, що сприяє формуванню економічного лобізму, зрощуванню великого бізнесу з державною владою і ринкової влади окремих олігархічних еліт

та високий рівень трансакційних витрат. Проте найбільшою проблемою розвитку бізнесу, особливо з урахуванням загроз для майбутніх реформ, є системний взаємозв'язок між корупцією та цілеспрямованою рентною орієнтацією, що призводить до вкорінення в господарській діяльності неправильних з точки зору розвитку суспільства моделей економічної поведінки та стимулює формування стійких неформальних економічних інститутів підтримки таких моделей поведінки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Спроби представлення моделей поведінки економічних агентів існували завжди, починаючи від Homo economicus А. Сміта [12] і закінчуючи Homo institutus [6] та моделі RREEMM (resourceful, restricted, evaluating, expecting, maximizing man) [1]. Серед сучасних актуальних досліджень цього напрямку слід виокремити роботи Р. Капелюшнікова [5], Е. Лутохіної [8], О. Мороза та Н. Карачини [9], О. Прутської [11], В. Тапіа та Дж. Йермо [17], Д. Ядранського [16] та ін. Проте, незважаючи на значні теоретичні доробки, процеси формування моделей економічної поведінки індивідів, і особливо їх зміни, та адаптація до нових інституціональних умов потребують подальших досліджень.

Мета статті полягає в аналізі умов формування моделі економічної поведінки індивідів і можливостей її переорієнтації в сучасних економічних умовах України.

Виклад основного матеріалу дослідження. В силу обмеженої раціональності та інформаційної недостатності в основу моделі економічної поведінки людини завжди покладено проблему вибору або невибору (в сенсі втрачених можливостей) [7, с. 35], коли з декількох альтернативних стратегій, за умови отримання максимального прибутку, обирається та, що найбільш відповідає її інтересам, звичкам і вму-

трішнім уподобанням та не суперечить моральним або етичним принципам і цінностям, які панують у більшості господарюючих суб'єктів тієї або іншої сфери. Економічні агенти, прагнучи максимізувати рівень доходів і мінімізувати рівень витрат, завжди керуються однією із двох моделей поведінки: трансформаційною, за якою у процесі виробництва отримуються певні зиски (додаткова вартість) від зміни ресурсу, яким вони володіють, або трансакційною, за якою зиски отримуються від різного роду взаємодій, угод та обмінів.

За інституціональних умов концентрації і нерівномірності розподілу влади в ринковому просторі моделю поведінки економічних агентів є орієнтація на отримання прибутку або на отримання ренти. Перша має місце, коли розміщення ресурсів заради отримання доходу генерує суспільний добробут, а друга, коли розміщення ресурсів заради тієї ж мети генерує втрати суспільства. Згідно з Г. Талоком, «основна проблема в тому, що люди, які вимагають для себе кращих умов, перешкоджають однастайним угодам, необхідним для отримання загального прибутку» [13, с. 49]. І якщо орієнтація на пошук прибутку здебільшого пов'язана із горизонтальною конкуренцією по створенню технологічних і організаційних переваг перед іншими економічними агентами, то пошук ренти в основному визначається вертикальною конфігурацією, що передбачає домінування вертикальних відносин і відображається у вигляді отримання неринкових переваг заниження цін на одиницю витрат виробництва або завищення цін на кінцеву продукцію (лобіювання інтересів, отримання пільг, привілеїв і преференцій, аж до отримання монопольного статусу). Останні дії здебільшого спрямовані на захоплення ринкової (а інколи і політичної) влади інструментами тіньової економіки, адже ресурси, що малися б спрямовуватися на розвиток економіки, вилучаються з неї та спрямовуються на невиробничі потреби, пов'язані з підтримкою влади. За наявності відповідного рівня влади джерелом цінності ресурсу стають занижені витрати його використання і, відповідно, можливість отримання ренти від його застосування, що і визначає інноваційну пасивність структур, що мають рентну спрямованість. Діяльність таких структур характеризується наявністю асоціального капіталу, який утворює дихотомію з соціальним капіталом і на відміну від нього заснований на поведінці, що іде в розріз із нормами і спрямована на витягання корисного ефекту з діяльності інших суб'єктів [2, с. 27].

Проте і раціональна поведінка окремих індивідів, що максимізують власну корисність, навіть в умовах повноти інформації, може призвести до ірраціональних суспільних результатів, що зададуть шкоди суспільству. З цього приводу М. Олсон зазначає, що індивіди, які мають значно більше влади (сили), час від часу використовують для досягнення своїх

цілей загрозу застосування сили, а то й просто насильство. «Коли одна людина набагато сильніше іншої, їй буває простіше отримати бажане не за допомогою добровільного обміну, а погрожуючи застосуванням сили: тоді йому безкоштовно дістається те, за що в іншому разі довелося б заплатити» [15, с. 85]. Звідси за нових господарчих умов проблема вибору конкретного індивіду не може розглядатися поза інтересів суспільства, адже сама по собі інноваційна активність і потреба в інноваціях не є природними потребами індивіда. На думку В.В. Дементьєва і В.П. Вишневського, – це інституційне явище, існування якого зумовлене певним суспільним устроєм [4, с. 9]. А компроміс між індивідуальними мотивами і суспільною корисністю, що завжди має інституціональний контекст, потребує спеціальних інструментів стимулювання до розробки нових виробів, технологій, організаційних та інших інновацій, які створюють попит на нову модель поведінки. Фактично мова йдеться про зміну моделі економічної поведінки і переорієнтацію цінностей індивіда та про психологічні реакції, які будуть спостерігатися у нього при цьому процесі (реакції економічного агента на дію інститутів по зміні інституціональних умов ведення господарської діяльності). В результаті багаторазового повторення і структуризації взаємодій за нових принципів ведення господарської діяльності економічні агенти мають отримати досвід та нові знання, що дозволять їм адаптуватися до нової інституціональної структури та отримати нову мотивацію до підприємницької діяльності. Адже «правила відповідають поведінці тільки в тому випадку, якщо у людей є мотив їм слідувати» [3, с. 40].

І головна роль у мотивації до зміни економічної поведінки суб'єктів економічних відносин належить державі. Безумовно, спонтанні економічні зміни, пов'язані з економічним прогресом, теж впливають на зміну психології індивідів, змушуючи їх або пристосовуватися до них, або відторгати їх, проте виходячи з того, що «створення ренти, обмеження конкуренції та доступу до організацій визначають природу держави, її інститутів і функціонування суспільства» [10, с. 64], то і зворотній процес по застосуванню стимулів до відтворення нових знань і створення на їх основі різного роду інновацій (продуктових, технологічних, організаційних тощо) та подальшого їх впровадження у виробничі процеси теж повинен визначатися самою природою держави. Вона повинна за допомогою стимулів у вигляді державної допомоги (фінансування, пільгового оподаткування), механізмів розподілу ризиків (державні гарантії, компенсації відсотків за кредитами, здешевлення вартості страхових премій) та суспільного визнання інноваційних підприємств (премії, відзнаки, нагороди) створити попит на інноваційну модель поведінки та забезпечити умови для створення нових етичних (мораль-

них) принципів в господарській діяльності, що відповідають потребам суспільства та демократичним цінностям і нормам, до яких слід віднести:

1) свободу – як основну умову існування і можливість вибору тих чи інших господарських рішень, причому не безмежну свободу, що межує з безглуздя, а свободу відповідальну і добровільно обмежену, ту, що не шкодить інтересам інших економічних агентів та суспільства;

2) прозорість – як у внутрішньофірмовій діяльності (фінансової звітності, внутрішнього аудиту та контролю, кодексів ділової поведінки та етики), так і у взаємовідносинах суб'єктів виробничої діяльності та держави (системи державної підтримки, застосування нових фінансових інструментів, продажу державних підприємств, обмежень на експорт, лібералізації умов зовнішньої торгівлі у вигляді скасування сертифікатів якості, ветеринарних та карантинних сертифікатів);

3) відповідальність – бізнесу перед суспільством і державою за дотримання норм господарської діяльності (сплата податків, розширення діяльності, збільшення робочих місць, покращання умов і оплати праці) і дбайливе ставлення до екології та навколишнього середовища (застосування екологічних та енергозберігаючих технологій) та держави за забезпечення проголошеного курсу, захист прав власності й дотримання законів;

4) рівність – усіх форм господарювання у доступі до ресурсів (матеріальних, фінансових, інформаційних тощо), скасування надмірної кількості необґрунтованих функцій центральних, регіональних та місцевих органів державної влади, які формують сприятливе середовище для корупції та уповільнюють розвиток господарюючих суб'єктів та прагнення до рівномірності розподілу доходів та формування широкого прошарку середнього класу;

5) соціальну справедливість і взаємну довіру – як необхідну умову взаємодій в тривалій перспективі і з боку держави при формуванні та реалізації державної політики (забезпечення формальних інституцій демократія, реалізація прав людини, верховенство права та підтримка неформальних – культура, релігія, повага, традиції, звичаї, моральні установки непорушність правил, норм, угод тощо) і з боку господарюючих суб'єктів при виконанні своїх зобов'язань (механізми, що забезпечують виконання правил дотримання соціальної справедливості і норм поведінки агентів в економічних відносинах);

6) нову якість освіти – спрямовану на інноваційний розвиток як у процесі первинної підготовки фахівців, так і у процесі навчання протягом життя, створення механізмів венчурного інвестування найсмисливіших інноваційних проєктів.

Створені на цій основі інституціональні умови повинні на основі конструктивного діалогу та компромісі інтересів сприяти кооперації всіх учасників ринкових відносин, наданню переваг інституціональним стимулам продуктивного типу над непродуктивними рентними перевагами, виникненню відносин соціальної довіри та солідарності, перешкоджати опортуністичній поведінці учасників взаємодій і появи конфронтаційних «зон ризику» та обмежити вплив владних економічних угруповань на формування і регулювання аграрної політики країни. Економічна політика повинна бути спрямована в першу чергу не проти зловживань існуючих владних структур, а безпосередньо проти виникнення таких взагалі [14, с. 105]. Тобто за нового інституціонального устрою повинні бути створені умови, які, з одного боку, унеможливають процеси зрощування великого бізнесу з державною владою і формування ринкової влади окремих олігархічних еліт як на законодавчому, так і на ментальному рівнях, а з іншого – будуть всебічно сприяти розвитку інститутів громадянського суспільства, які будуть контролювати державні і місцеві органи влади та протидіяти корупції, тим самим забезпечивши необхідний рівень довіри в суспільстві. Адже неможливо подолати відчуженість і недовіру в суспільстві, не забезпечивши умов інституціональної транспарентності та не заохочуючи громадян до ініціативи і самостійності. Розгалуженій і стійкій системі корупційних відносин в сучасних умовах слід протиставити ще більш ефективну систему добре збалансованих правових, соціально-економічних, освітніх, виховних, морально-етичних, організаційних та методичних заходів.

Необхідним також є комплекс заходів, спрямованих на підвищення інвестиційного клімату, залучення в економіку суб'єктів господарювання з широкими інвестиційними та інноваційними можливостями, обмеження ренти керуючої еліти, і найважливіше – інституціональна реформа спрямована на проектування «правильних» економічних інститутів, націлених на сталий економічний розвиток на основі державно-приватного партнерства, що поєднує приватну ініціативу і державно-суспільне регулювання, а не на проїдання бюджетних ресурсів. Іншими словами, ефективність одних інновацій може бути забезпечена при реалізації інших інновацій: інституціональних, організаційно-управлінських, технологічних. І тільки реалізація комплексу інновацій може дати найвищий результат – побудову конкурентоспроможного соціально-відповідального бізнесу. Для цього необхідно ліквідувати інститути, що обмежують, і змінити інститути, що направляють економічну поведінку, сформулювати соціальний порядок з відкритим конкурентним доступом до ресурсів та забезпечити ефективні стимули підтримки прибуткових, інноваційно-спрямованих і соціально відповідальних бізнес-структур з переважним застосуванням механізмів фінансування на поворотній основі.

Створені інституціональні умови стануть дієвими і ефективними лише у разі, коли надані державою і підтримані суспільством стимули будуть сприйняті значною кількістю індивідів, що включені у соціально-економічні відносини, як сигнал до дії, а деінституціоналізація, пов'язана із руйнуванням старих груп спеціальних інтересів, призведе до появи переважної більшості не нових груп спеціальних інтересів, а груп всеохоплюючих інтересів, що підтримають структуру соціальних зв'язків і стимулів, спрямованих на інноваційний розвиток в інтересах суспільства. Як зазначає Р.І. Капелюшников, «ірраціональні» приватні агенти повинні потіснитися, щоб звільнити місце для діяльності «раціональних» агентів держави. А оскільки уявлення про гіпотетичні переваги уявних гіперраціональних істот, висунуті прихильниками нового патерналізму в якості нормативного ідеалу, неминуче залишаються розмитими і невизначеними, вакуум, що утворився, починає заповнюватися цілком конкретними уявленнями тих чи інших реально існуючих груп агентів. У якихось випадках це можуть бути вподобання діючих політиків, в інших – вподобання експертів, що їх консультують, в третіх – вподобання, що розділяються і схвалювані більшістю суспільства [5, с. 31, 65], і бажано, щоб вподобання владних еліт співпадали з очікуваннями суспільства.

І саме сьогодні, в період найбільшої кризи в історії незалежної України за рахунок свідомості, патріотизму і навіть самопожертвування її громадян національний господарський порядок може бути кардинально перетворений або навіть замінений на новий внаслідок трансплантації та пристосування ефективних інститутів, обмеження впливу владних економічних угруповань та зміни ментальних та поведінкових моделей як у відносинах між бізнесом, державою і суспільством, так і у внутрішньо-економічних відносинах самих підприємств. Разом з тим попередній досвід більшості демократичних країн світу переконує, що сталий розвиток економіки можливий лише за умови узгодженості інтересів усіх суб'єктів економічних відносин, а створення стійких внутрішніх інститутів є визначальним фактором отримання переваг її розвитку і зростання. Одним із таких інститутів, що покликаний узгодити інтереси бізнесу і суспільства, є інститут соціальної відповідальності бізнесу.

Висновки. Низький рівень інноваційного розвитку економіки України пов'язаний і з недооцінкою суспільства як активного суб'єкта інноваційного розвитку економіки та ролі бізнесу в ньому. У процесі господарської діяльності в економічних агентів виникає стійка реакція до неформальних інститутів, заснованих на неефективних нормах поведінки. Найбільшою загрозою інноваційного розвитку бізнесу є системний взаємозв'язок між корупцією і ціле-

спрямованою рентною орієнтацією, що призводить до вкорінення в господарській діяльності хибних з точки зору суспільства моделей економічної поведінки та стимулює формування стійких неформальних економічних інститутів підтримки таких моделей поведінки. Зміна економічної політики в економіці країни передусім потребує зміни моделі економічної поведінки більшості суб'єктів виробничих відносин або ідеології ведення бізнесу: від намагання швидкого збагачення за рахунок безжалісного експлуатування природних та людських ресурсів до сталого економічного розвитку з їх збереженням та відтворенням.

При цьому роль держави через обмеженість організаційних і фінансових технологій зростання і модернізації полягає в першу чергу в інституціонально-правовому забезпеченні активності приватного бізнесу, забезпеченні ефективної реалізації прав власності господарюючих суб'єктів, оптимізації структури вітчизняної економіки, направленої на зниження сировинної орієнтації за рахунок диверсифікації і збільшення частки інноваційних галузей або галузей, що виробляють продукцію з високою доданою вартістю.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Автономов В.С. Модель человека в экономической теории и других социальных науках / В.С. Автономов. – М. : Экономическая школа, 1998. – 232 с.
2. Архієреєв С. Поєднання соціального і асоціального капіталу як критерій посттрансформаційного стану економіки / С. Архієреєв // Економічна теорія. – 2014. – № 1. – С. 24–36.
3. Грейф А. Институты и путь к современной экономике: уроки средневековой торговли / А. Грейф ; пер. с англ. И.В. Кушнарёвой // Экономическая социология. – 2012 – Т. 13. – № 2. – С. 35–58 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.hse.ru/data/2012/11/21/1248582960/Greif%20In%20Russian.pdf>.
4. Дементьев В.В. Чому Україна не інноваційна держава: інституційний аналіз / В.В. Дементьев, В.П. Вишневський // Економічна теорія. – 2011. – № 3. – С. 5–20.
5. Капелюшников Р.И. Поведенческая экономика и новый патернализм / Р.И. Капелюшников. – М. : Изд. дом Высшей школы экономики, 2013. – 76 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.hse.ru/data/2013/05/14/1299917275/WP3_2013_03f.pdf.
6. Клейнер Г.Б. Эволюция институциональных систем / Г.Б. Клейнер. – М. : Наука, 2004. – 240 с.
7. Кругман П. Основы экономикс / П. Кругман, Р. Веллс, М. Олни : пер. с англ. – СПб. : Питер, 2011. – 880 с.
8. Лутохина Э.А. Модель человека в новой экономике / Э.А. Лутохина // Белорусский журнал международного права и международных отношений. – 2004. – № 2 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.evolutio.info/content/view/689/55>.
9. Мороз О.В. Фінансовий критерій формування моделей економічної поведінки підприємств / О.В. Мороз, Н.П. Карачина // Фінанси України. – 2012. – № 6. – С. 104–113.
10. Норт Д. Насилие и социальные порядки. Концептуальные рамки для интерпретации письменной истории челове-

- ства / Д. Норт, Дж. Уоллис, Б. Вайнгаст ; пер. с англ. Д. Узланера [и др.]. – М. : Институт Гайдара, 2011. – 480 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.socd.univ.kiev.ua/sites/default/files/library/elopen/file1.pdf>.
11. Прутська О.О. Інституціоналізм і проблеми економічної поведінки в перехідній економіці / О.О. Прутська. – К. : Логос, 2003. – 256 с.
12. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов / А. Смит. – М. : Эксмо, 2007. – 960 с.
13. Таллок Г. Общественные блага, перераспределение и поиск ренты / Г. Таллок ; пер. с англ. Л. Гончаровой. – М. : Институт Гайдара, 2011. – 224 с.
14. Ойкен В. Основные принципы экономической политики : [монография] / В. Ойкен ; пер. с нем. Л.А. Козлова, Ю.И. Куколева. – М. : Прогресс, 1995. – 496 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.twirpx.com/file/942016/>.
15. Олсон М. Власть и процветание: Перерастая коммунистические и капиталистические диктатуры / М. Олсон. – М. : Новое издательство, 2012. – 212 с.
16. Ядранський Д.М. Підходи до моделювання економічної поведінки індивідів / Д.М. Ядранський // Економічний часопис –XXI. – 2012. – № 5/6. – С. 3–6.
17. Tapia W. Implications of Behavioural Economics for Mandatory / W. Tapia, J. Yermo // Individual Account Pension Systems, OECD Working Papers on Insurance and Private Pensions. – OECD Publishing. – 2007. – № . 11. – P. 1–28.